

Demokráciakérdés vagy vagonkérdés? (Szociáldemokraták és a németek a két világháború között)

„... füljatos bele a saját sz..okba, nem akarunk rólatok semmit sem tudni”¹ – írta az osztrák szociáldemokraták elnöke magyar társainak 1896-ban. Mindez azután történt, hogy 1890. december 8-án hosszú vajúdas után megalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP), majd ezt követően hosszú évekig belharcok szabdalták, örökös frakcióharcokba bonyolódott. Az osztrák pártelnök, Viktor Adler indulatos megnyilvánulása persze nem változtat a tényen, hogy a magyar párt vezetésében, de működésében is kezdetől fogva a német-osztrák vonal volt – és maradt – a meghatározó irány. Mindenekelőtt persze azért, mert a marxizmus és Lassalle, valamint az ekkor már rendkívül erős német munkásmozgalom befolyása érvényesült az egész nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban.

A látszat ellenére Viktor Adler különben korábban döntő szerepet játszott abban, hogy az MSZDP elődje, a magyarországi Általános Munkáspárt utolsó kongresszusán megválasztott, magyarul nem is nagyon tudó bécsi nyomdász, Ihrlinger Antal (1842–1890) helyett az 1889. szeptember 15-i pozsonyi értekezlet után² már a magyarországi származású, de élete java részét szintén német nyelvterületen, Bajorországban és Ausztriában töltő bádogos, Engelmann Pál (1854–1916) vette át a párt vezetését. Engelmann radikális, anarchizmusba hajló nézetei miatt azonban hamarosan olyan megosztottság lett úrrá a magyar pártvezetésen, ami pártszakadáshoz közeli állapotokhoz, és valószínűleg a Viktor Adler által írt üzenethez is vezetett. Engelmannt előbb kizárták a szociáldemokrata pártból, majd hiába kísérletezett új párt alapításával, hiába közölték radikális hangvételű írásait neves német nyelvű napilapok, kikerült a már akkor a reformista irányba hajló szociáldemokrata fősodorból, és a partvonalra szorult. Szociáldemokrata identitását azonban továbbra is hangoztatta, és vallotta: „Nem tartozom a szociáldemokrata párthoz, mert én szociáldemokrata vagyok.” Anarchista nézetei miatt persze nem sok alapja volt állításának. Talán nem túlzás állítani: később akadt egy pár balról érkező követője, német kötődésű „aktivista” apostatája, aki szintén partvonalra szorult, és hasonlóan vélekedett a párthoz fűződő viszonyáról.³

Elsőként kell közülük említeni a szintén német anyanyelvű, eredetileg ötvöstanonként szakmai gyakorlatot szerző Frankel Leót (1844–1896),⁴ aki tulajdonképpen nem is utódja, hanem elődje és mestere volt Engelmannéknak. Hiszen ő már az 1860-as években, az I. Internacionálé német szekciójának a vezetője volt, hogy azután – a börtönt is megjárva – a párizsi kommun munkáügyi és kereskedelmi megbízottjaként írja be nevét a munkásmozgalom szélsőbaloldali irányzatainak történelmébe. De említhetnénk az egykori Magyarországi Munkáspárt titkára, a *Népszava* és a *Volksstimme* egyik alapítója, Külföldi Viktor (1844–1894), vagy az Óbudáról indult, de Bajorországot is megjárt és publicisztikai tevékenységét Párizsban befejező Politzer Zsigmond (1852–1924), vagy akár az egyetemi tanulmányait Bécsben végző, „lateiner”, könyvtáralapító, radikális szindikalista és pacifista, Szabó Ervin (1877–1918) nevét is.

A századforduló tájékán a magyar szociáldemokrácián belül tehát a német nyelv, kultúra már csak a német munkásmozgalom vezető szerepe miatt is domináns volt. A szociáldemokrata Zentai (Zuschlag) Vilmos írja kiadatlan emlékirataiban, hogy az MSZDP, és különösen azon belül a német ajkúak szerveződését nagymértékben segítette a német nyelvű

környezet. A munkásmozgalom nemzetközi nyelve a német volt, és a Monarchiában az ipari vállalkozások is nagyrészt német tőkével működtek. Az ipari szakmával ismerkedő tanoncok szakmai vándorútra mehettek Németországba vagy Ausztriába, ahol a szakmai ismeretek megszerzése mellett „a szocialista eszme lényegét megtanulva, a szervezkedés módját és formáját elsajátítva tértek haza és álltak be a küzdők sorába.”⁵ Hosszú a sora azoknak a – mozgalmi életük java részét még a Monarchia felbomlása előtt leélő – szociáldemokrata politikusoknak, akik életük egy részét német nyelvterületen élték le, megtanultak németül, majd elévülhetetlen érdemeket szereztek az MSZDP életében, a német nemzetiségű munkások beszervezésében a szociáldemokrata pártba.

Így például nyomdászsegédként tíz évet több európai országban töltve tanult meg németül az MSZDP egyik alapítója, 1894-ig pártvezetőségi tag, a Népszava állandó cikkírója, majd 1898-tól élete végéig a Szaktanács vezető titkára, az eredetileg nyomdász Jászai Samu (1859–1927).⁶ De megemlíthetjük az Európa több országát bejárt nyomdászsegédet, az 1902-től a nyomdász szakegyletet vezető – és szervezkedései miatt a váci börtönt is megjáró – Groszmann Miksát (1872–1913)⁷ is. Vagy akár a *Népszavának* és a párt német nyelvű újságjának, a *Volksstimme*nek egyaránt dolgozó, 1905 és 1917 között a párt vezető titkári pozícióját betöltő könyvkötőt, Buchinger Manót (1875–1953), aki kiváló német nyelvtudásának köszönhetően a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot több fontos nemzetközi kongresszuson is képviselte, és nem mellesleg a Tanácsköztársaság előtt élesen ellenzte a kommunistákkal való egyesülést, mígnem a nemzetiségi kérdés szakértőjeként 1931 és 1939 között a pártot is képviselte az Országgyűlésben.⁸ Vagy az 1890-es évek elején Berlinben Liebknicht és Bebel előadásait hallgató Kalmár Henriket (1870–1931), aki vezető szerepet töltött be a Pozsony környéki német nemzetiségű tagokból álló szociáldemokrata szervezet megszervezésében.⁹ Szintén nyugati tanulmányútjain, még a Monarchia fennállása idején tanult meg több idegen nyelvet, köztük a németet az a Böhms Vilmos (1880–1949)¹⁰ is, akinek eredeti szakmája műszerész volt, és aki 1919 januárjától a Berinkey-kormány hadügyminisztereként vezető szerepet játszott egy ütőképes, a Tanácsköztársaság idején az ő hadügyi népbiztossága következtében is sikeresen helytálló magyar hadsereg megszervezésében. Böhms egyébként a húszas években Bécsbe emigrált, ahol a szociáldemokrata emigráció legnagyobb szervezetének, a Világosság-csoportnak lett a tagja. Innen Pozsonyba, majd Svédországba vezetett az útja, és az angol követséggel együttműködve szerepet játszott az 1943. szeptember 9-én Nagy-Britannia és a Kállay-kormány Magyarországára között aláírt titkos fegyverszüneti egyezmény kidolgozásában. A háború után széles körű tájékozottságának, világlátásának és kapcsolattartásának köszönhetően ő volt az első, aki felismerte a Magyarországon megindult bolsevizálási folyamat feltartóztathatatlanságát, és megtalálta a módját, hogy ismét a szabad világban, Svédországban telepedhessen le. Itt írta a *Másodszor emigrációban* című, a bolsevik kommunizmus igazi lényegét feltáró visszaemlékezéseit. Szemben Irlingerékkel és Frankel Leóékkal ezek a politikusok az osztályszemléleten, a nemzetköziség és az egyéni emberi jogok szempontján túl – esetleg csak életük egy későbbi szakaszában – megértették, hogy az igazságosság utáni olthatatlan vágyunk valódi hazafisággal és hazaszeretettel kell párosulnia, ez pártjuk egységének és érvényesülésének is alapvető feltétele.

Különösen igaz ez az állítás az MSZDP két szintén német nyelvterületen járt kiemelkedő politikusára, Weltner Jakabra (1873–1936) és Garami Ernőre (1876–1935). 1898-as hazatérésük, és fizetett vezetőségi tagként való alkalmazásuk mérföldkövet jelentett az MSZDP építkezésében. Előbbi – aki itthon, 21 éves korában még összetépte szakszervezeti tagkönyvét, amikor az Asztalosok Lapja tartózkodóan írt Kossuth temetéséről¹¹ – asztalossegédként töltött két évet Németországban, ahol úgy megtanulta a német nyelvet, hogy később azt

mesélték róla, „félórakon át citálta Heinét, Goethét, Schillert”. Tipikus autodidakta szociáldemokrata vezető volt, aki „a börtönt egyetemnek tekintette”, vagyis: a kormányt bíráló írásaiért és beszédeiért a századforduló tájékán még járó toloncházi büntetését önművelésre, olvasásra és tanulásra használta. A párt szervezésével megbízott titkáráként (1905-ig) elévülhetetlen érdemeket szerzett az MSZDP szervezeti struktúrájának német mintára történő kialakításában és megerősödésében. 1919 után ő is emigrációba kényszerült, Bécsben telepedett le, majd 1924-ben hazatért és 1929-ben kormányzói kegyelemben részesült. 1931 és 1935 között még az MSZDP országgyűlési képviselője volt.¹²

Elsősorban Weltner Jakab és Garami Ernő szervezőmunkájának tulajdonítható, hogy világosan nyomon követhető a német hatás nemcsak a párt vezetői káderállományban, hanem szervezeti életében, napi ügymenetében is. Még az 1930-as években is tele vannak iratai – például az oktatási bizottságéi – a testvérpárttól kapott német nyelvű nyilvántartási lapokkal, kérdőívekkel, kimutatásokkal, tagjegyzékekkel. Nemritkán egy-egy osztály vagy bizottság egy az egyben átvette a német szociáldemokrata párt működési mechanizmusait. Mindez javára vált a pártnak, hiszen a német alaposság és rendszeresség felgyorsította és olajozottabbá tette a szervezet működését és építését. Német nyelven tudó vezetőkben és káderekben pedig, mint azt fentebb is láttuk, nem volt hiány. Ennek oka a két világháború között már nem annyira a fiatal munkások német nyelvterületen végzett szakmai gyakorlata volt, hiszen annak a háború végeztével tulajdonképpen vége szakadt. Sokkal inkább az a szintén német hatásra átvett, általánosnak tekinthető, önfegyellemmel párosuló autodidakta szellemiség, amely a párttagoknak belső, erkölcsi kötelességévé tette a világ megismerésére irányuló olthatatlan vágy, közte az idegennyelv-tudás megszerzése vágyának kielégítését.

*(A Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezeti felépítése)*¹³ Weltner és Garami munkája, a német alaposság és szervezettség rányomta bélyegét az MSZDP, 1903. évi X. pártgyűlésén elfogadott országos szervezeti szabályzatra. A párt maga a szakszervezetek keretei között működő féllegális ún. szabadszervezetekre épült, és elvileg évenként tartott pártgyűlést, ahová minden alapszervezet küldhetett egy női küldöttet is. A pártgyűlés feladata volt az aktuális tisztújítás, program és szervezeti szabályzat elfogadása. Előbb 11, később 13 tagú, hetente ülésező pártvezetőséget, majd 1917-től ún. országos pártválasztmányt is választottak. Ez utóbbi, melybe a tagszervezetek a tagsággal arányosan állíthattak jelöltet, negyedévente ült össze.

A párt 1922. évi, a magyar nemzetgyűlésbe 24 képviselővel történt bejutása után az 1925-ben elfogadott új szervezeti szabályzat – alkalmazkodva az új körülményekhez, a nagyobb léptékű működés lehetőségéhez – háromszintű, helyi, kerületi és központi szervekből álló szervezeti felépítés felé vett irányt, ahol a kerületi szervek szerepe volt hivatott kapcsolatot teremteni a helyi szervezetek és a központi szervek között. És bár az 1922-ben létrejött parlamenti frakció létszáma a Horthy-korszakban megrendezett parlamenti választások után fokozatosan csökkent (az 1922-es 24-ről 1926-ban és 1931-ben 14, 1935-ben 11, 1939-ben pedig már mindössze 5 főre), a parlamenti frakció teljesen önálló politikai egységként komoly és jól működő hivatali apparátust működtetett. A parlamenti frakció és a párt közötti különállás abban is tükröződött, hogy 1925-ben megvonták a parlamenti frakció tagjaitól a szavazati jogot a pártgyűléseken, ettől kezdve csak tanácskozási joggal rendelkeztek. A parlamenti frakció élén 5 tagú intézőbizottság, frakcióelnökökkel és -titkárral állt, akik ugyanakkor általában a pártvezetőség tagjai is voltak. Ez a bizottság jelölte ki a különböző pártnapok és népgyűlések előadóit, akiknek külön útmutatót, vezérfonalat készítettek az előadandó témákról. A parlamenti frakció önálló

titkársággal is rendelkezett, ennek a feladata volt a levelezés a tagsággal és a szimpatizánssokkal, a levelek iktatása, sorszámozása, mutatókönyvek készítése, és általában az ügyek pontos nyomon követésének a biztosítása. A titkárságon belül külön jogvédő iroda működött: ennek a feladata volt az ország legkülönbözőbb pontjairól beérkező panaszok kezelése, továbbítása a képviselők felé. A parlamenti frakció elnöke 1922 és 1930 között Peidl Gyula, 1931-től 1939-ig Farkas István, titkára pedig 1922 és 1939 között Mónus Illés, 1940-től 1943-ig Kéthly Anna volt. Nagyjából hasonlóképpen működött az 1925-ben alakult fővárosi törvényhatósági frakció is, mely előbb 54, majd 1930-tól 37, végül 1935-től 21 mandátum fölött rendelkezett. Élén 7 tagú intézőbizottság állt. 1929-től létrejött a párton belül az Országos Községpolitikai Bizottság is, melynek elnöke Peyer Károly volt.

A pártapparátus központi szerve a Titkárság¹⁴, 1928-tól a Központi Titkárság, vezetője a központi titkár, 1933-tól a főtitkár. A „német kapcsolatot” alátámasztja, hogy – mint azt Zalai Katalin írja – a Titkárság létrehozásának időpontja ismeretlen „valószínű, hogy összefüggött Garami Ernő és Weltner Jakab 1898-as hazatéréseivel Németországból és beválasztásukkal a pártvezetőségbe.¹⁵ Annyit bizonyosan tudunk, hogy 1898-tól 1905-ig Weltner Jakab, 1905 és 1918 között Buchinger Manó, 1919-től 1933-ig Farkas István töltötte be a titkári posztot. A főtitkár 1933-tól Mónus Illés, 1936-tól Büchler József, 1939 és 1942 között Szakasits Árpád, 1942-től 1944-ig pedig Szeder Ferenc volt.

A központi titkárság keretein belül szakpolitikai titkárságok működtek: ilyen volt például a vidéki titkárság, a nőtitkárság, az oktatási titkárság, a parlamenti frakció, a jogvédelmi titkárság, a fővárosi törvényhatósági titkárság, és ilyen volt a német titkárság is. Ennek volt vezetője előbb a soroksári Knaller Győző, később pedig a Kéthly-generációhoz tartozó, német anyanyelvű, eredetileg faszobrász, majd később várospolitikus és szakszervezeti funkcionárius Bechtler Péter (1891–1964). Bechtler a második világháború után Budapest alpolgármestere és az SZDP parlamenti képviselője volt, 1952-ben koholt vádak alapján nyolcévi börtönbüntetésre ítélték, ahonnan 1956-ban szabadult.¹⁶ Az első világháború előtt a szakmai apparátust képező ügyintéző titkárságokon kívül léteztek, a tagság pártügyekbe való nagyobb beleszólását biztosítandó, nemzetiségi (német, román, szerb, tót stb.) bizottságok is.

Talán Weltner Jakabnál is nagyobb vezéralakja volt a 20. század első harmada hazai szociáldemokráciájának, és nála is fontosabb szerepet játszott az MSZDP megerősödésében a műszerészként szintén két évig Németországban „Bebel, Liebknecht, Kautsky és mások előadásait hallgató”¹⁷ Garami Ernő¹⁸ (1876–1935). Ő szintén 1898-ban tért haza Magyarországra, hogy azután egészen 1918-ig legyen a pártvezetőség tagja. Politikusként olyan „szocialista tömegpárt megteremtésén dolgozott, amely a magyarországi polgári demokratikus rendszer fő támasza s egyben annak továbbfejlesztője”. Garami ugyanakkor több volt, mint egyszerű politikus, pártja nagy formátumú teoretikusaként is – a német tapasztalatokat iránymutatónak tartva – elkerülte az egyoldalú, internacionalista osztályharcos szemlélet csapdáját. Ennek köszönhetően azon kevesek közé tartozott pártjában, akik következetesen elzárkóztak a kommunistákkal való együttműködéstől és pártegyesüléstől, a Tanácsköztársaság terrorjától. Nagyságát azonban az is jelzi, hogy a szüklátókorú nacionalizmussal és a fehérterrorral sem azonosult: tiltakozásul az 1919 és 1929 közötti időszakot Bécsben, emigrációban töltötte.

A két világháború között aktív munkásszármazású magyar szociáldemokrata politikusgenerációnak már nem adatott meg a lehetőség, hogy sokszor több évig tartó nyugat-európai tanulmányutakon tanulja meg a szakma fortélyai mellett az adott ország idegen nyelvét, ismerkedjen meg kultúrájával, nem utolsósorban munkásmozgalmával, építse nemzetközi kapcsolatait. Az autodidakta életmód, az állandó önművelés mint kategorikus

imperatívusz azonban kitörölhetetlenül bevészte magát a mozgalomba. Ennek tulajdonítható például, hogy német nyelven tartott előadást német ajkú szociáldemokrata munkásoknak a két világháború között, például a szociáldemokrata párt két, szakmai tanulmányúton nem járt legendás alakja, Peyer Károly (1881–1953) és Kéthly Anna (1889–1976) is.

(Az MSZDP nemzetiségi politikája az első világháború előtt) A nagybecskereki járásban található Rezsőházán született, német anyanyelvű Zentai (Zuschlag) Vilmos (1899–1983) Trianon után egészen a Szociáldemokrata Párt 1948-as erőszakos felszámolásáig az Országos Német Bizottság vezetőjeként meghatározó szereplője volt az MSZDP nemzetiségi politikájának. Kiadatlan emlékiratai szerint már az MSZDP 1904-es pártgyűlésén határozatban követelte a nemzetiségek egyenjogúsítását. A minket érdeklő német ügyek szempontjából fontos tény, hogy az 1906. évi XIII. pártgyűlésen rögzítették az országos nemzetiségi szervező bizottságok létrehozásának szükségességét a nem magyar anyanyelvű munkások szervezése érdekében. Ennek megfelelően 1906–07-től működött – az akkor még soknemzetiségű Monarchia keretei között – a Magyarországi Szociáldemokrata Párton belül német, román, szerb és tót szervezőbizottság is. Az Országos Német Bizottság 1907. április 29–30-án alakult meg és tartotta első országos értekezletét.¹⁹

Zentai emlékirataiban külön fejezetet szentelt a szociáldemokrata párt nemzetiségi politikájának, és annak három alapelveként a területi autonómia, valamint a kultúrautonómia megteremtését, továbbá az anyanyelv szabad használatát jelölte meg. Szerinte a Trianon előtti Magyarországon, ahol a lakosság csaknem fele nemzetiségi, az első feladat a szabad nyelvhasználat biztosítása volt. Ennek megfelelően az akkori Magyarországi Szociáldemokrata Pártban a magyar mellett a németet is használták a gyakorlatban, és igen „okos dolog” volt „a szocialista mozgalomban kezdetek óta a magyar mellett a németet is használni” – írja Zentai.²⁰ A magyar anyanyelvűek mellett elsősorban a német anyanyelvűek lettek ugyanis ipari munkások.²¹ Akkor még rendelkezésre állt a párt szervezésének legfőbb, nélkülözhetetlen eszköze a sajtó, melynek feladata volt a mozgalom szervezése és az ismeretterjesztés, politikai nevelés, ha lehet az adott nemzetiség nyelvén.²² A Monarchia Magyarországon a szociáldemokrata pártnak a német nyelvű (hetente háromszor megjelenő *Volksstimme*)²³ mellett szlovák (*Robotnicke Noviny*), román (*Adeveru*), bunyevác (*Napred*) és szerb nyelvű (*Szloboda*) időszakos kiadványai is megjelentek. Zentai megjegyzi: ezek oszdtályrésze volt gyakran az üldöztetés, lapelkobzás, vezetők bebörtönzése, magas pénzbírság, sőt fizikai kínzás révén is.²⁴ Főleg a szerb és a román munkások helyzete volt nehéz, szervezeti gyengeségük miatt – írja – „ugyanaz a lap magyarul szabadon volt terjeszthető, míg a szerb változatot betiltották”. A német kisebbség erejét már ekkor jól jelzi, hogy Zentai szerint az első világháború kitörésekor az MSZDP-nek 100–110 vidéki pártszervezete volt, 52 és fél ezer taggal, ebből 20, vagyis az egyötöde volt német nemzetiségi pártszervezet.²⁵

(Védekezés a hazaárulás vádjá ellen) A „nagy háború” elvesztése és a Monarchia összeomlása után már a hazai németiség német anyanyelvű tagjai vették át a vezető szerepet a német kisebbség szervezésében. Az MSZDP-nek fennállása alatt a nemzetköziség és az osztályszempont miatt mindig meg kellett küzdenie a hazaárulás vádjával. Már 1898-ban, Bánffy Dezső miniszterelnök kormánya idején azzal az indoklással tiltotta be a Cegléden tervezett kongresszust, hogy a párt gúnyt űz a hazából és a vallásból.²⁶ Az 1919. évi egyesülés a kommunisták pártjával (Magyarországi Szocialista Párt néven), valamint néhány szociáldemokrata kompromittálódása a vörös terror idején pedig sajnos alapot is adott a

mai napig fennálló vádakra. Emiatt mindig hajlamos volt a közvélemény elhallgatni azokat az eseményeket, amelyek a szociáldemokraták hazafiságáról és igazi hazaszeretetről tanúskodnak.

Kevésbé ismertek tehát a szociáldemokratáknak azok a megnyilvánulásai, amelyek a magyar hazához való hűségükről tanúskodtak, illetve amelyekkel igyekeztek feledtetni néhai párttársaik baklövéseit és bűneit. Az 1980-as évekig aktív, kiváló történész, Tilkovszky Lóránt is megemlíti, hogy a magyar szociáldemokrata párt az első világháború idején honvédő álláspontra helyezkedett az Internacionálé 1918. évi stockholmi kongresszusán. 1919 februárjában Bernben, a Nemzetközi Munkás- és Szocialista Konferencián az MSZDP küldöttei (Bíró Dezső, Buchinger Manó, Kunfi Zsigmond) síkra szálltak a magyar integritásért és azt követelték, amit később a magyar kormány nevében Apponyi Albert terjesztett a békekonferencia elé, hogy ti. területi kérdéseket csak népszavazás alapján döntsenek el. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a Tanácsköztársaság vállalta az elődjei által feladott honvédő harcot és Stromfeld, valamint Julier vezetése alatt „a vörös hadsereg Bártfa felé győzedelmesen menetelt”.²⁷

A Tanácsköztársaság bukása után pedig az MSZDP mindent megtett, hogy feledtesse a bolsevisták rémtetteit. A párt jobbszárnyához tartozó ún. Vanczák–Miákits-csoport nemzeti alapra kívánta helyezni a pártot.²⁸ Az MSZDP újjáalakulását kimondó rendkívüli pártkongresszusa pedig 1919. augusztus 24-én kimondta: az ország érdekeit a párt érdekei elé kell helyezni.²⁹ 1920 márciusában Horthy kormányzóvá választásakor Vanczák János hűségnyilatkozatot tett közzé a Népszavában.³⁰ Sőt, az 1920. évi londoni Nemzetközi Szakszervezeti Konferencián az MSZDP a trianoni békeszerződés revíziójáért szállt síkra.³¹ És végül Böhm Vilmos egy 1938-ban írt brosúrájában az MSZDP egy állásfoglalását idézte 1922-ből: „A bolsevizmus Magyarországon végleg csatát veszített. A magyar munkásosztály kiábrándult a bolsevizmusból. Nem az ellenforradalom kegyetlen üldözése, nem a szurony, börtön és elnyomás ábrándították ki a tömegeket. A nagy tömegeket a proletárdiktatúrának 133 napos uralma... tanították meg arra, hogy a bolsevizmus útján és eszközeivel nem közelíthető meg a lelkekben élő vágy: a szocializmus megvalósítása”.³²

A két világháború közötti nemzetiségi politika egyik vezéralakja, Zentai Vilmos a Tanácsköztársaságot is védelmébe veszi, amikor azt írja: „az 1. világháború befejezése után a magyar forradalmi kormánynak ... az volt a feladata és kötelessége, hogy az országnak minél nagyobb integritása megmaradjon”.³³ Tőrekvése azonban az ismert körülmények miatt kudarcra és bukással végződött és „az országba betörő hódítóknak az volt a legfőbb céljuk, hogy Magyarország területéből minél nagyobb részt hasítsanak ki maguknak”.³⁴

(Az MSZDP és a német nemzetiség Trianon után) A trianoni szerződés teljesen új helyzetet teremtett és hatalmas próbatétel elé állította a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségek szervezésével itthon foglalkozó tagságát és vezetőit. A Magyar Királyság elveszítette területének 67%-át, 325 411 km²-ből 282 870 km²-t, minek következtében az 92 952 km²-re, lakossága kevesebb, mint a felére csökkent. Az 1910-ben még 18 264 533 főt számláló hazai lakosság 7 615 117 főre esett vissza.³⁵ „Magyarországra rászakadt a trianoni szerződés” – írja Zentai –, és ez „kötelezte Magyarországot az emberi jogok tiszteletben tartására, amiről addig Magyarországon szó sem lehetett”.³⁶ Ugyanakkor a nem magyar ajkú nemzetiségek zöme leszakadt az országról. A szociáldemokrata párt nemzetiségi bizottságai, bár a pártszervezetek száma hirtelen megnőtt, az idegen hadsereg által megszállt területeken nem működhettek. Négy és fél millió magyar sorsa vált nehezen elviselhetővé az utódállamokban, a „sörgőzös” nacionalizmus térhódításával a nemzetiségek küzdelme a polgári egyenjogúságért teljesen lehetetlenné vált, Magyarországon és az utódállamokban egyaránt – írja emlékirataiban Zentai Vilmos.³⁷

A magyarországi nemzetiségek aránya a teljes népesség 10,4 százalékára csökkent. A román és szláv anyanyelvű lakosság létszáma elenyésző méretűre zsugorodott, ezért a párton belüli szláv és román nemzetiségi bizottságok meg is szűntek. Nagyobb tömbben csak német ajkúak maradtak, így a legnagyobb nemzetiség messze a német lett. Burgenland átadása után is mintegy félmillió német maradt,³⁸ és 1919-ben nem kevesebb, mint 180 német nyelvű szervezet volt az országban.³⁹ A szociáldemokrata gondolkodású németiség szervezettsége és hagyományai, valamint a munkások nagy aránya miatt 1919 környékén úgy tűnt: a szociáldemokrata párt fontos bázisává válhat.

Nem meglepő tehát, ha az újjáalakult MSZDP fokozott erővel kezdett hozzá a németiség megszervezéséhez. Már 1919 augusztusában létrejött a német szervezőbizottság, majd nyomában az Országos Német Bizottság, és folytatta tevékenységét, egészen az 1930-as évek elejéig.⁴⁰ A központi titkárságon belül működő Német Titkárság iratai alapján az MSZDP 1919. augusztus 24-i rendkívüli pártkongresszusa határozatának megfelelően szeptember 28-án alakult meg az Országos Német Bizottság. A harmincas évek elejéig működhetett, hogy azután az első és második bécsi döntés után visszacsatolt területek megnövekedett létszámú német nemzetiségű lakossága körében újraszerveződjön és – a többi nemzetiségi bizottsággal együtt – folytassa tevékenységét. Feladata volt, hogy – például az anyapárt országos értekezleteivel egy időben tartott német nyelvű értekezleteken,⁴¹ (szigorú kormánypárti megfigyelés alatt, 1924-ben például tíz detektív jelenlétében)⁴² népgyűléseken (nyilvános népgyűlést csak ott tarthattak, ahol volt pártszervezetük),⁴³ de más előadások és értekezletek szervezésével is népszerűsítse a párt politikáját, tartsa a kapcsolatot a német ajkúak pártszervezetével (vagy a bizalmival, ott, ahol nem volt tagság),⁴⁴ valamint javítsa a felvilágosító és nevelőmunkát az ipari munkások, a mezőgazdasági dolgozók és a kispolgárság körében.⁴⁵

Az Országos Német Bizottságon belül működő Német Titkárság végezte az aprómunkát. Titkára először Knaller Győző, majd Bechtler Péter biztosított központi előadásokat az ún. heti pártnapokra, terjesztette a szervezetek körében a pártsajtót, intézte az ún. pártadóval és pártbélyegekkel kapcsolatos anyagi ügyeket. Rendszeresen tanácsal látta el a vidéki pártfunkcionáriusokat a tekintetben, hogy mit kell tenni a pártrendezvények törvényességének biztosítása, a pártsajtó elleni cenzúra megelőzése, a helyi hatóságok hatalmi visszaéléseinek elkerülése érdekében. De könyvkölcsönzéssel is foglalkozott, nyelvtanfolyamokat, német nyelvű ismeretterjesztő előadásokat, szemináriumokat szervezett és műsoros délutánokat is tartott.⁴⁶ Nem volt könnyű feladat, főleg, hogy mindezt német nyelven kellett biztosítani. Számos levélben követelték a helyi pártszervezetek például, hogy „a meghívott előadó jól beszéljen németül”.⁴⁷ Valószínűleg igaza van tehát Zentainak, amikor így fogalmaz: „Az Országos Német Bizottság majd három évtizeden keresztül komoly szerepet játszott és elmélyült szociáldemokrata politikát folytatott az alapvető nemzetiségi jogokért folyó küzdelemben”.⁴⁸ Máshol ezt írja: „A szociáldemokrata párt volt az, amely a nemzetiségi jogaiért folytatott harcot nemcsak választási jelzőnek használta, hanem szisztematikus és pozitív munkát végzett a szavazók körében.”⁴⁹

A német nemzetiségi befolyás párton belüli mértékét jól tükrözi az az adat, miszerint 1919-ben az MSZDP 1400 pártszervezetéből egyesek szerint 200-nál több⁵⁰, mások szerint 180⁵¹ tartozott az Országos Német Nemzetiségi Bizottság alá. Elsősorban az egy tömbben lakó német nemzetiségűek csatlakoztak a párthoz. Ilyenek voltak Sopron, Mosonmagyaróvár, Dorog, Pécs és környéke, Tolna és Baranya megye, valamint a Pest melletti Soroksár, Solymár és Békásmegyér svábjai. Ennek megfelelően három kerületet alakítottak ki: a legnépesebb és a legjelentősebb tömeget a Pest környéki ún. *Mittelgau*, megélhetésüket a nagyvárosban ipari munkával biztosító törpebirtokosai és zsellérei adták (Törökbálint,

Békásmegyer, Solymár, Dunabogdány, Vecsés, Dunaharaszti, Soroksár, Dorog stb.). Az 1923. évi községi választásokon több helyen sikerült bejuttatni képviselőjüket a községi tanácsba. Steuer György, aki a német ajkúak kormánybiztosa volt 1922, a nemzetiségügyi minisztérium megszüntetése óta a Bethlen-kormányban, 1929-ban egy jelentésében rezignáltnál állapította meg róluk: „áldozatai lettek a szociáldemokráciának”.⁵²

A második kerület volt az ún. *Schwäbische Türkei*, a Tolna–Baranya–Somogy megye háromszögben, Bonyhád központtal. Róluk már azt írta Steuer: jómódúbb és erősen vallásos németek, akik „a szociáldemokrácia számára elérhetetlenek”.⁵³ Ez a megállapítás 1929-ben már igaznak tekinthető. Korábban azonban a bányavidékeken, főleg Bécs környékén, továbbá Bátaszéken, komoly bázisuk volt ebben a körzetben is a szociáldemokratáknak. A harmadik kerület az ún. *Gau Westungarn* volt, Sopronnal és a környező bányavidékkel. 1920 környékén egyéb területeken is voltak a szociáldemokratáknak, ha tagszervezeteik nem is, de legalább bizalmi jaik.⁵⁴

Az 1920. január 15-i nemzetgyűlési választásokon való részvételtől a párt – a szabad tevékenységet gátló körülmények elleni tiltakozás jeléül – visszalépett. A német kisebbséget ekkor a Keresztény Nemzeti Egység Pártjába tartozó Német Keresztény Gazdasági Párt emberei képviselték a nemzetgyűlésben, habár indult a választáson egy Német Paraszt- és Polgári Párt nevű párt is, sikertelenül.⁵⁵ A szervezőmunka már az 1922-es nemzetgyűlési választáson meghozta a gyümölcsét. Az 1922. május 2-i nemzetgyűlési választásokon a kifejezetten az Országos Német Bizottság által indított jelöltek közül négyen győztek: Soroksáron Knaller Győző, Tatabányán Kabók Lajos, Dorogon Peyer Károly, Sopronban pedig Hébelt Ede.⁵⁶ Zentai szerint az MSZDP által megszerzett 24 parlamenti helyből 9-10 esetében az adott választókerületben a szavazók többsége a német kisebbséghez tartozott.⁵⁷ Soroksáron például óriási fölényrel győzött és jutott parlamenti mandátumhoz az Országos Német Bizottság akkori első titkára, Knaller Győző.⁵⁸

Büszkén említi memoárjában Zentai a soproni választást, ahol a választásra jogosultak fele volt német anyanyelvű, és nem sokkal korábban, az 1921. december 14-én tartott népszavazáson döntöttek a Magyarországhoz tartozásról. Nos, ebben a német ajkú, de magyar érületű választókerületben a szociáldemokrata jelölt, a nem sokkal korábban politikai okok miatt állását veszítő jogászprofesszor, dr. Hébelt Ede diadalmaskodott. Ráadásul nem is akárkikkel, hanem a későbbi kultuszminiszterrel, Klebelsberg Kunóval és ifj. Andrássy Gyulával szemben.⁵⁹ Más kérdés, hogy ugyanez a Hébelt Ede az önrendelkezés elvére való hivatkozással 1923 decemberében már választókerületének Ausztriához csatolása követelésének parlamenti felvetését ajánlotta pártjának. Szociáldemokrata képviselőtársai, Propper Sándor és Farkas István azonban visszatartották ettől a lépéstől.⁶⁰ A későbbiekben ritkábbá váltak a sopronihoz hasonló sikerek, és a szociáldemokrata nemzetgyűlési – illetve 1926-tól képviselőházi – frakció létszáma is fokozatosan csökkent. Az 1926. december 8–10-i választásokon az MSZDP kellő felkészülés nélkül, 13 német lakosságú választókerületben állított jelöltet (valamennyi nyílt szavazásos kerület volt), és volt ahol a megfelelő számú ajánlást sem tudta összegyűjteni, így mindenhol alulmaradt.⁶¹ Az 1931. június 30-i országgyűlési választásokon 11 jelöltjük volt, közülük négy tudott elindulni (Bechtler Soroksáron, Zentai Sopronban), de mandátumot egyikük sem szerzett.⁶²

A Bethlen-kormány idején mindvégig az Országos Német Bizottság működésének egyik neuralgikus pontja, és valószínűleg a párt visszaszorulásának egyik oka is volt a megfelelő német nyelvű saját pártlappal kapcsolatos probléma. A *Volksstimme* 1920. március 1-től már nem napi, hanem csak hetilapként tudott megjelenni,⁶³ majd 1922 novembere után mindössze havonta⁶⁴, és az 1924. június 21-i számával meg is szűnt. Egyesek szerint nem volt elég színvonalas, nem bírta a versenyt az

anyagilag jól elerestett lapokkal, de a Volksbildungsverein Németországból finanszírozott *Sonntagsblatt*-jával szemben sem. Mások az üldöztetésre hivatkoznak: „terjesztőit megverték, internálták, a lapot elkobozták”.⁶⁵ Ez utóbbit azzal az indokkal, hogy a Bethlen–Peyer paktumban a szociáldemokraták lemondtak a vidék szervezéséről.⁶⁶ A húszas évek második felében azonban sikerült némi eredményt elérni ezen a téren. Az 1926. évi választási kampányban alkalmi kiadványként egyszer megjelent a *Volksstimme* 33 000 példányban.⁶⁷ Majd az 1928. június 3-i budapesti német kerületi értekezlet újra felvetette a téma fontosságát, és 1928 szeptemberében Bechtler javaslata alapján döntés született a 8 oldalas *die Partei* megjelentetéséről, évente tízszer, az Országos Német Bizottság szerkesztésében. Így az év november elsején először látott napvilágot a *die Partei* („Ismét előre, mindenek ellenére!” volt a vezércikk címe). Célja az volt, hogy ellensúlya legyen a kormánypárti *Neues Politisches Volksblatt*-nak és Bleyer Jakabék újságának, a *Sonntagsblatt*-nak.⁶⁸

(*A német nemzeti kisebbség és az oktatásügy*) 1923-ban a nagyhatalmak bizalmának megszerzéséért küzdő Bethlen-kormány a nemzeti kisebbségeknek viszonylag kedvező rendeletet alkotott (4800/1923. M.E. sz) a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításáról. Zentai Vilmos szerint, aki állítólag személyesen is tárgyalt Bethlen István miniszterelnökkel a rendelet megalkotását megelőzően, Bethlen figyelembe vette a párt Országos Német Bizottságának véleményét, legfőképpen a német nemzetiségi területeken kialakítandó iskolarendszer tervének megalkotásakor. A rendelet alapján a német nemzetiségi területek mintegy 500 elemi iskoláját három csoportba osztották. Az A típusú iskolákban német nyelven folyt a tanítás, a magyar nyelvre külön tantárgyként oktatták a gyermekeket. A B típusú intézményekben a tantárgyak egy részét magyar nyelven, a másikat német nyelven kellett tanítani. Végül a C típusúakban magyar nyelven tanítottak, a német külön tantárgy volt. A számbeli megoszlás alapján 50 iskola tartozott az A, 150 a B, és 300 a C csoportba.

A szociáldemokraták rendszeresen azzal vádolták a kormánypártokat, hogy elszabotálják 1923. évi kisebbségi népiskolák felállítására vonatkozó rendeletet és magyarul tanítanak sokszor olyan településeken is, ahol többségben voltak a nemzetiségi lakosok. Különösen 1927-ben és 1929-ben csaptak fel az indulatok az Országgyűlésben. Malasits Géza 1929. május 28-i felszólalásában nagy vihart is kavart, amikor azt állította, hogy Sárísápon az óvodában megverik a gyermeket, ha nem magyarul beszél. Bethlen miniszterelnök válaszában feleltelenséggel válaszolta a képviselőt, mondván: „súlyosan árthat az ország érdekeinek, ha külföldön azt a benyomást fogja kelteni, hogy itt nemzetiségi üldözés folyik.”

A kisebbségi iskola létesítésének feltétele az 1923. évi rendelet szerint 40 nemzetiségi anyanyelvű iskolaköteles megléte volt, a szociáldemokraták követelik ennek a számnak a leszállítását 25-re. Azt is javasolták, ne az iskolák és a szülői értekezletek döntsenek, hanem ha 25 nemzetiségi anyanyelvű iskolaköteles van, akkor automatikusan kötelező legyen nemzetiségi nyelven oktatni az általános iskolákban. Tilkovszky Lóránt szerint a szociáldemokraták követelése maximalista és túlzó volt, már csak a nemzetiségi nyelven tanítani tudó pedagógusok megfelelő hiánya miatt is.⁶⁹ Közben 1927 júliusában létrejött egy megállapodás a kormány és a Volksbildungsverein között a C-típusú (tehát elsősorban magyar nyelven tanító) iskolák zömének vegyes tannyelvűvé (B-típusúvá) alakításáról. Végül a szociáldemokraták is ehhez a változathoz igazították saját programjukat. Ugyanakkor ragaszkodtak ahhoz, hogy ne a szülői értekezletek döntsenek a tanítás nyelvéről, s ez „továbbra is sebezhető pont maradt” az általuk képviselt felfogásban.⁷⁰

(*Az MSZDP nemzetiségi politikájának elvi alapjai*) Az MSZDP 1928. januári, majd 1929. májusi kongresszusa megerősítette, hogy a szociáldemokrata párt a trianoni szerződés

revíziójának alapján áll, mert az a háborús veszedelem csíráit rejti magában, és csak a revízió képes megoldani az általa létrehozott súlyos külpolitikai, területi, nemzeti, gazdasági és szociális problémákat.⁷¹ Hangsúlyozta azonban, hogy a revízió „csak békés úton, az érdekelt államokkal való megegyezés útján elképzelhető”.⁷²

Amikor Bethlen szemére vetette, hogy nem támogatja a kormány revíziós politikáját⁷³ – az MSZDP ugyanis 1929. július 24-i határozatában elutasította, hogy csatlakozzon az 1927-ben alakult Magyar Revíziós Ligához⁷⁴ – az MSZDP azt válaszolta: a revíziót csak egy demokratikus Magyarország érheti el, és nem hajlandó együttműködni olyan szervezetekkel, amelyek a lakosság szabadságjogaiért nem lépnek fel vagy egyenesen azok ellen tevékenykednek.⁷⁵

Ugyanakkor a szociáldemokrata párt követelte a nemzeti kisebbségek népjogi védelmét, a zárt nyelvterületen élő kisebbségek teljes egyenjogúságát, nyelvük hatóságok előtti szabad használatát, kisebbségi iskolák fenntartását és kultúrájuk fejlesztését.⁷⁶ Zentai kimondta: le kell mondani a németiséggel szembeni régi asszimilációs politikáról,⁷⁷ bár később ezt némileg korrigálta, amikor úgy fogalmazott: az ipari munkásság körében szükségyszerű és előnyös a természetes asszimiláció.⁷⁸ A szociáldemokraták úgy vélték, az elszakadt nemzetiségekre csak a csonka hazában maradt nemzetiségek irányában tanúsítandó előzékeny nemzetiségpolitika gyakorolhat vonzerőt.⁷⁹

A szociáldemokrata nemzetiségi politika állandóan visszatérő eleme volt, hogy a nemzetiségekkel szembeni előzékeny magatartást össze kell kötni Magyarország demokratikus átalakulásának követelésével. Zentai Vilmos a szociáldemokrata nemzetiségpolitika „frontharcosa” a demokrácia kérdéséről megfélemezhető kormánypárti szerzőkkel folytatott vitáiban többször hangsúlyozta, hogy „a demokrácia hódító korszakában”⁸⁰ semmi sem lehet fontosabb, mint Magyarország demokratizálása,⁸¹ benne az általános titkos választójog és a közszabadságok biztosításával.⁸²

Az 1929. évi pártgyűlés háborús veszedelmet okozónak tartotta az akkor még első-sorban Mussolini által képviselt fasiszta imperializmussal való szövetkezést, amely a maga céljai érdekében fölládozhatja a magyar érdekeket és megfoszthat bennünket a békerevízió minden lehetőségétől.⁸³ Tiltakozott az ellen, hogy Magyarország egyoldalú kötelezettség-vállalásokkal elkötelezze magát a háborús fasiszta orientációnak, és követelte valamennyi nagyhatalom irányában békés és barátságos külpolitika kezdeményezését.⁸⁴ Csakúgy, mint a titkos diplomácia, a titkos szerződések és megállapodások megszüntetését, valamint azt, hogy a nemzeti kisebbségek panaszainak felülvizsgálására a Népszövetségben létesítsenek állandó panaszbizottságot.⁸⁵

Érdemes megemlíteni, hogy 1982–83-ban a történész Tilkovszky Lóránt bírálta az MSZDP illúziókra épülő nemzetiségi politikáját. Úgy vélte: túlbecsülték a szociáldemokrácia erejét, amikor a demokrácia – ekkor még egyáltalán nem soron lévő – hódító korszakának eljövételében reménykedtek, a csehszlovák polgári demokrácia iránt táplált illúzióval pedig az MSZDP csak erősítette a szociáldemokráciával szembeni „nemzeti ellenszenvet”.⁸⁶ Azt is felröptette Tilkovszky az akkori MSZDP-nek, hogy „jócskán idealizálta a weimari demokráciát és a német szociáldemokráciát”,⁸⁷ miközben szem elől tévesztette: a határokon kívül rekedt kisebbségi németek védelme olyan pártpolitikán felüli társadalmi szervezetek és intézetek kezében volt, amelyek a revánspolitika előkészítését szolgálták.⁸⁸ A német külügyminisztérium és diplomáciai képviselet a német kisebbségi mozgalmak nacionalista irányzatait támogatták és „rossz szemmel nézték a szociáldemokrata agitációt a német kisebbségek körében”.⁸⁹ Tilkovszky szerint az MSZDP tévedett, amikor „szembeállította az itteni helyzetet Ausztria és a weimari német köztársaság szokásos módon idealizált demokratikus berendezettségével”,⁹⁰ és az Anschlusst úgy fogta fel, mint

két demokratikus német állam kívánatos egyesülését.⁹¹ Holott az valójában a nagynémet népközösség politikai megvalósításának első állomása, a délkeleti német hatalmi aspirációk felelevenítése, a német népi gondolattal szelídített pángermánizmus megtestesülése volt. Az MSZDP gyakran úgy akart érvényesülni, hogy radikálisabb akart lenni és túllícitálta a nemzetiségi kérdésben a német nacionalista irányzatot.⁹² Mindez megkönnyítette a Bleyer vezette Volksbildungsvereinek, hogy meggyőzze a kormányt mérsékelt voltáról.⁹³

(*A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület*) A nagy gazdasági világválságot megelőző korszakban a szociáldemokrata párt viszonylag szabadon szervezkedhetett a német nemzetiségű munkásság körében. Egyetlen vetélytársa a Zentai leírása szerint kormányzati befolyás alatt álló, másrészt elsősorban a katolikus vallású, módosabb parasztságot megcélzó, Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein (Magyarországi Német Népművelődési Egyesület) volt. Hiszen ez utóbbiba – ahogy Zentai írja – a „módosabb parasztokat vették fel, akik valamilyen közhivatali pályára gravitáltak”.⁹⁴ Lapja, a *Sonntagsblatt* élesen szociáldemokrata-ellenes, német faji nacionalista szellemet képviselt. Az Egyesület elnöke az ugyanakkor Bethlen István politikáját messzemenően támogató egyetemi tanár, Bleyer Jakab, miközben jó kapcsolatokat ápolott Németországgal („szervezték az ösztöndíjakat német anyanyelvű diákok számára, német tanárokat hívtak meg magyar egyetemi tanszékekre”), példamutató hűséget mutatott a magyar hazá iránt is. Vagyis kizárta az ún. össznémet politikálást egészen 1933. évi, Hitler hatalomra jutásával egybe eső haláláig.

Ekkor azonban minden egy csapásra megváltozott. Ahogy Zentai írja: a versailles-i béke, „felkorbácsolta a sörgőzös német nacionalizmust, amely egyébként soha sem volt csekély, olyan fokra, amilyenre a világtörténelemben addig nem volt példa”.⁹⁵ És nemcsak Magyarországon. A hitleri államgépezet nyílt támogatásával a német nácizmus bűvölete hatalmába kerítette az idegenben élő 12-15 millió német egy részét.⁹⁶ Ennek hatására mindenekelőtt nagy változások következtek be a magyarországi németek politikai kulturális szerveződésében, valamint a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület működésében. A Bleyert felváltó, mérsékelt keresztény irányvonalat képviselő Gratz Gusztávnak (1875–1946) komoly vetélytársa akadt, először a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületen belül, majd – a szakadást követően – azon kívül, egy igazi radikális, populista német „népcsoportvezető”, Basch Ferenc (1901–1946) személyében, aki még Bleyer életében lett a szervezet főitkára. Vezetése alatt az Egyesület mind jobban magáévá tette a német élettér növelésére irányuló törekvéseket, egyre arrogánsabb lett, és egyre inkább sértette a magyar kormányok szuverenitását. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tagsága pedig mind jobban megoszlott a magyar hazához hű és a fajelmélet alapjára helyezkedő nagynémet nemzet szárnyai alá kívánczó csoportra.⁹⁷

Különösen elmérgesedett a helyzet az – 1938-ban a Deutscher Volksbildungsvereinekből kivált, Basch vezette Volksbund – 1939. áprilisi engedélyezésével. Baschék a nemzetiségek önrendelkezési jogával visszaélve követeltek mind több jogot a hazai német „népcsoportnak”.

(*A szociáldemokraták a Volksbund és a náci népcsoport-politika ellen*) Az MSZDP-t teljesen váratlanul érte Hitler 1933-as hatalomátvétele, s a német szociáldemokrata párt legalitásának felszámolása, majd az osztrák szociáldemokrata párt betiltása. A Volksbund, rohamosan gyarapodó taborával – területi autonómiára hivatkozva – az akkori Magyarország területéből kívánt magának kihalásítani – pécsi és tolnai központtal – egy új német államtestet, az ún. *Schwäbische Turkei*t. Baranya és Tolna megye vált a szerveződő Volksbund bázisává, és egyre több, a sovinszta légkörben egyre inkább befolyását veszítő, ekkor már

mindössze néhány ezer szervezett német nemzetiségű munkást a sorai között tudó, mind magyar, mind német részről a megfélemlítés légkörében élő MSZDP-tagot csábítottak el a maguk soraiba.

A szociáldemokraták ráadásul csapdahelyzetbe kerültek. Ha a németek oldalára álltak, a hazaárulás, ha pedig a kormány mellé, akkor a kisebbségi jogok semmibe vétele vádjával kellett szembenézniük. Szorult helyzetében a Darányi-kormány egyre kevésbé riadt vissza az erőszakos asszimiláció, magyarosítás eszközeinek bevetésétől. Zentai és a szociáldemokraták a Darányi-kormányt még az erőszakos névmagyarosítások miatt, Imrédyt és kormányát pedig – teljes joggal – már a náci propagandával, visszánémetesítéssel szembeni elnéző politikája okán marasztalták el. Az SZDP memorandummal is fordult ezért a kormányhoz Imrédy leváltása érdekében.

Még nehezebbé vált a szociáldemokraták helyzete a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés (1938. november 2., Felvidék egy része és Kárpátalja visszacsatolása) után. A náci Németország sikereitől elkápráztatott magyar kormányzati elit – a zsákmányban való részesedés reményében – készséggel engedett szabad utat a Volksbund egyre arrogánsabb terjeszkedésének, közte annak az igényének, hogy tagokat toborozhasson az SS-be.

A – Henlein Csehszlovákiában tevékenykedő Szudétanémet Pártja, valamint a szlovákiai németek náci vezére, Franz Karmasin sikerein felbuzduló – Volksbund, a Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn) a náci Németország terjeszkedését szolgáló ötödik hadoszlopként⁹⁸ nem volt egyedi jelenség Közép-Európában: mindazokban az országokban megvolt a megfelelője, ahol nagyobb lélekszámú német ajkú állampolgár élt. Tulajdonképpen a nemzetiségek önrendelkezésének ürügyén követelt a német „népcsoportnak” olyan jogokat, amelyek tulajdonképpen az „állam az államban” elv alapján külön német hatalom létrehozását szolgálták és biztosították a magyar államhatárokon belül. E törekvés eszközéül követelték az árja faj és a német nép felsőbbrendűségét hangoztató elmélet szabad hirdetésének, német területi önkormányzat, önálló sajtó, külön német gazdasági, ifjúsági és népjóléti intézmények létrehozásának, önálló német párt alapításának, sőt az önálló adókievetés jogának a megadását is.⁹⁹

A Volksbund 1938. novemberi Imrédy-kormány általi engedélyezését követően Teleki Pál miniszterelnöksége alatt még nem, de 1942-ben már meg is alapíthatta saját ifjúsági szervezetét, a Deutsche Jugendot, a népcsoport szociális intézményét: a Német Népsegélyt (Deutsche Volkshilfe), önálló gazdasági háborús munkaszolgálatát (Wirtschaftlicher Kriegsdienst der Heimat) és önálló terrorcsapatát (Deutsche Mannschaft) is.¹⁰⁰ Még azt is tervbe vette, hogy a németek lakta bányavidékeken a népi-német munkásokat egy alkalmas pillanatban felállítandó, náci típusú német munkásszervezetbe tömöríti.¹⁰¹ Imrédy a Volksbundnak engedett túlzott befolyás miatt őt ért vádak ellen azzal védekezett, hogy az első bécsi döntés, a Felvidék egy részének visszacsatolása után megnövekedett létszámú szlovákság is népcsoport-jogokat fog kapni, csakúgy, mint a zsidóság.¹⁰² Ebből azonban, mint tudjuk, nem lett semmi.

(Az SZDP a Volksbund ellen: az agitációtól a kivárás taktikájáig) A szociáldemokraták voltak az elsők a német népcsoport-politika elleni fellépésben.¹⁰³ A Volksbund népszerűségének növekedése ijesztő mértéket öltött, különösen az Anschluss következtében német tulajdonba került Német Dunagőzhajózási Társaság Pécs környéki bányatelepein.¹⁰⁴ Nyílt „pángermánista izgatás folyt” ezenkívül a visszacsatolt területek közül főleg Csanáda megyében, a Pest és Sopron környéki német többségű falvakban is. A szociáldemokrata Peyer Károly és Reisinger Ferenc a parlamentben tiltakoztak az ellen, hogy „az ország lakosságát fajokra és csoportokra taglalják”.¹⁰⁵

Az 1939. január 29-i XXXII. kongresszus, melyen a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nevet Szociáldemokrata Pártra váltották, az elszigeteltségből való kitörés keresése, valamint a hitleri Németországgal szembeni függetlenség és távolságtartás, a háborúból való kilépés követelése jegyében zajlott. Állást foglalt a párt a népcsoport-elvvel szemben is. A kongresszuson a párt nemzetiségi politikájának emblemikus figurája, az Országos Német Bizottság nevében felszólaló Zentai Vilmos hangsúlyozta: az ország veszedelmes ellensége a Volksbund.¹⁰⁶ Ugyanő 1939 márciusában a német ajkú szociáldemokraták országos értekezletén, valamint brosúrájában¹⁰⁷ egyaránt azt hangsúlyozta: a párt politikájában központi helyet kell elfoglalnia a demagóg volksbundista propaganda elleni küzdelemnek.¹⁰⁸ Nagygyűléseket tartottak, brosúrákat adtak ki a szociáldemokraták, ahol megpróbálták semlegesíteni és elmagyarázni a német faj- és népcsoport-elmélet antihumánus jellegét és képtelenségét. Később úgy fogalmaztak: a kormány a nyilas és pángermán izgatás ellensúlyozásában egyedül a szociáldemokrata pártra és a szakszervezetekre támaszkodhat.¹⁰⁹ Vagy így: „ezt a rettenetes pángermán izgatást csak a Szociáldemokrata Párt tudná ellensúlyozni, ha a hatóságok nem gördítenének akadályt elé”.¹¹⁰ A szociáldemokraták úgy vélték: Imrédy – és ellenzéke is – tétlenül nézi ezt a „pángermán izgatást”, és a szociáldemokrata pártot gondolta igazi ellenségének, nem a Volksbundot, ezért nem tartott igényt a szociáldemokraták közreműködésére.

A szociáldemokraták az általuk szervezett – egyébként a résztvevők számát tekintve melyen a várakozások alatt maradó („70 Pécs környéki német szociáldemokrata közül mindössze néhány jelent meg”)¹¹¹ – gyűléseken és propagandakiadványaikban „hazaárulóknak” nevezték a volksbundistákat, akik „idegen pénzzel a Balatonig terjedő pángermán imperializmus érdekében agítálnak”.¹¹² De – Zentai Vilmossal az élen – leleplezték szociális demagógiájukat is. Büchler József ekkor fogalmazta meg – a később sokszor a szociáldemokraták által is gyakran alkalmazott, és tulajdonképpen „visszaütő” fenyegetést, hogy egy esetleges áttelepítés elsősorban a Volksbund-tagokat fogja érinteni.¹¹³

Eközben „a szociáldemokrata pártnak egyre kevésbé állt módjában, hogy a német kisebbségi tömegekhez hozzáférhessen”¹¹⁴, már csak azért is, mert éppen a szociáldemokrata munkások léptek át tömegesen a Volksbundba. Voltak, akik hangot adtak a kivárára épülő taktikával kapcsolatos elégedetlenségüknek és ellenakciókat sürgettek.¹¹⁵

Imrédy bukása, majd a második világháború kitörése bizonyos mértékű fordulatot hozott a magyar kormány és a Volksbund viszonyában. Az új miniszterelnök, Teleki Pál 1939 áprilisában jóváhagyta ugyan a Volksbund működését, de nem népcsoport-szervezet formájában, tehát nem úgy, mint államot az államban, hanem tulajdonképpen egy kulturális egyesület helyzetébe szorítva vissza, amit a szociáldemokraták elégedetten nyugtáztak.¹¹⁶

Ráadásul megosztottá is váltak a volksbundisták. Hitler ugyanis 1939 októberében meghirdette az „igazi németek” Németországba – helyesebben bizonyos elfoglalt lengyel területekre való – visszatelepítésének politikáját, szemben a Basch-féle területi automómia-igénnyel. Ez nem tetszett Baschéknak: inkább fáj a foguk a megszerzhető magyar földbirtokokra, mint hogy ágyúüteléknek álljanak a német hadseregbe. Ellentét keletkezett tehát a hitleri birodalom haderő-igénye és a Volksbund területszerzési törekvései között.

A német birodalmi igények és a volksbundisták közötti konfliktust az MSZDP megpróbálta kihasználni. A párt pécsi titkára, Tolnai József, Zentai Vilmos és Bechtler Péter 1939 decemberében demonstrációt akartak szervezni Hitler kitelepítési terve ellen. Teleki Pál miniszterelnök azonban nem méltányolta a felajánlközást, nem tartotta kívánatosnak a demonstrációt. Ennek oka az volt, hogy tulajdonképpen támogatta a kitelepítési tervet,

melyben lehetőséget látott megszabadulni Hitler legaktívabb támogatóitól. Ezt a szociáldemokraták vezetői tudomásul vették és a demonstráció elmaradt: az „SZDP maga is sokban igazodott ahhoz a kormánypolitikához, amely pozitív tettek helyett jórészt az áttelepítéssel való ijesztgetéssel igyekezett csökkenteni a volksbundisták befolyását”.¹¹⁷ Tilkovszky Lóránt szerint hatékony ellenakciók helyett az aktivitás hiánya, a kivárára építés és a kitelepítéssel való ijesztgetés is közrejátszott abban, hogy a szociáldemokrata párt központja nem tudta kellően újjászervezni passzívva vált szerveit, nem nagyon tudott kapcsolatot teremteni a visszacsatolt területek nagyszámú nemzetiségi lakosával, és csupán néhány szlovák alapszervezet szerveződött újjá.¹¹⁸

A 1940. augusztus 30-án megkötött második bécsi egyezményben Észak-Erdély, a Felvidék és a Délvidék egy részének visszacsatolása fejében a magyar kormány elfogadta a népcsoport-egyezményt, így a Volksbund immár legálisan kezdhetette meg szervezetének kiépítését és terjeszthette világnézetét. Az 1941. áprilisi délvidéki területgyarapodás következményeként újabb délszláv tömegekkel nőtt az országban a nemzetiségiak száma. Arányuk 7,1%-ról 22,5%-ra emelkedett a magyar állam területén.¹¹⁹ A visszacsatolást alig megelőző, 1941. februári magyarországi népszámlálás különösen a német nemzetiség arányának igen jelentős megnövekedéséről árulkodott. Az erdélyi szászokkal és a bánáti, bácskai svábokkal együtt ekkor 532.868 fő vallotta magát német nemzetiségűnek, 720.291 pedig német anyanyelvűnek.¹²⁰ Az erősen nácibarát, jól szervezett bácskai németek csatlakozása még határozottabb náci karaktert adott a Volksbundnak.¹²¹

Hitler és a volksbundisták elérték, hogy 1942 februárjában Bárdossy miniszterelnök hozzájáruljon ahhoz: a német fiatalok egy bizonyos hányada (20 ezer fő) ne a magyar honvédségben, hanem az SS-ben teljesítsen szolgálatot.¹²² A szociáldemokrata Schuller Zoltán ekkor úgy fogalmazott: „a magyar állam arcuicsapása” az, hogy a németek Magyarországon soroznak.¹²³ Végül 1943. április 17-én Klessheimben tartott találkozójukon Hitler megszerzte Horthy beleegyezését ahhoz, hogy az SS újabb toborzást indítson a hazai németek körében, minek következtében újabb 20 ezer német önkéntes vonult be az SS-be.¹²⁴

(Peyer Károly és a nemzetiségi kérdés két megoldása) Az SZDP 1942. december 13-án tartott XXXIII. pártgyűlése – kormányzati kívánságra – ugyan nem volt nyilvános, de az arról készült jegyzőkönyv fennmaradt. A párt főtitkára, Szeder Ferenc beszámolójában és zárszavában egyaránt került a nemzetiségi kérdés és a Volksbund témáját. A kolozsvári Jordáky Lajos megmaradt a jövőbe forduló, szép, rózsaszínű elmélet síkján. A szokásos alapelveket: „építő nacionalizmus”, „szabad nyelvhasználat”, „természetes asszimiláció”, „nemzetiségek egyenjogúsítása” sorolta.¹²⁵ Felszólította a nemzetiségeket, hogy ne a határokon túlterjedő saját népiségük alapján, a népcsoport elv alapján, saját anyaországukkal összefogva, hanem Magyarország demokratikus erőivel keressék a megoldást a nemzetiségi kérdésre. A kispesti Klie Antal ezzel szemben a lényegről beszélt: a németek lakta területeken szabadon agitáló Volksbund súlyos veszedelmet jelent a munkásságra és az egész magyarságra. Kérte a pártvezetőséget, találjon módot arra, hogy a szociáldemokraták elvégezhesék felvilágosító munkájukat a hazai németiség körében.¹²⁶ A beosztásánál fogva a helyzetet kiválóan ismerő Bechtler Péter örömmel vette, hogy a nemzetiségi kérdés napirendre került, és arra kérte a vezetőséget: tartsa is napirenden. Hozzátette: a magyarországi németiség kettészakadt. Egyik része volksbundista, a másik része hű a magyar hazához.

Minderre a pártvezetőség álláspontját képviselő Buchinger Manó és a vele egyetértő Peyer úgy reagált: egyelőre csak a kérdés elméleti részével kell foglalkozni: „a gyakorlati megoldás attól függ, hogy mit hoz a jövő; egyben összefügg azgal is, amit most úgysem lehet elmondani”.¹²⁷ Ettől függetlenül Peyer utalt a várható gyakorlati megoldásra is, ami-

kor ezeket mondta: „A nemzetiségi kérdésnek két része van: az egyiket demokráciával lehet megoldani, a másikat vagonnal. Mert vannak nemzetiségeink, amelyekkel nem voltak és nincsenek bajaink, de vannak, amelyeknek nem lehet olyan jogokat adni, mint amilyeneket most élveznek. Nem lesznek differenciáink a románokkal, tótokkal, szerbekkel, és más nemzetiségekkel, de lesznek a németekkel, nem azért mert mi akarjuk, hanem mert ők teremtték meg ezt a differenciát, és itt is „Herrenvolk”¹²⁸ akarnak lenni. A háború után bizonyára lesznek zavaros idők, ezalatt rendbe kell hozni dolgainkat, hogy együtt éljünk azokkal a nemzetiségekkel, amelyekkel, biztosan tudom, megtaláljuk majd a megegyezés módját, viszont lesz egy réteg, amellyel nem lehet mást csinálni, mint kiszállítani őket az országból, ahogy most ők csinálják szerte Európában.”¹²⁹

Zentai 1943. március 26-án beadvánnyal fordult a pártvezetőséghez annak érdekében, hogy az Országos Német Bizottságot alakítsák át Országos Nemzeti Kisebbségi Bizottsággá.¹³⁰ Ami 1943 végén be is következett.¹³¹ Az új Bizottság célja volt, hogy a területgyarapodások folytán soknemzetiségűvé vált ország valamennyi nemzetisége érdekében – a magyar nacionalista és nemzetiségi túlzások között a helyes középúton járva – munkálkodjék. És bár elvileg a nemzetiségek jogai csupán egy szocialista demokratikus önkormányzat révén biztosíthatók,¹³² az aktuális helyzetben Zentai úgy vélte: a visszaszatolt területeken nincs létjogosultsága területi autonómiának, mert az csak széthúzást eredményezne.¹³³

Közben a sajtó hasábjain keresztül folytatódott az SZDP és a Volksbund közötti propagandaháború, melynek szociáldemokrata részről Zentai Vilmos volt a zászlóvivője. A Volksbund lapja, a *Deutsche Zeitung* és főszerkesztője, Goldschmidt György, Basch Ferenc helyettese, rendszeresen támadta a szociáldemokratákat, azzal vádolva őket, hogy nemzeti elkötelezettségük csak álca, „politikai csábító eszköz”, amelyet „a szovjet győzelemre spekulálva” öltenek magukra. Nem magyar, hanem internacionalista célokat követnek, amikor népfrontot akarnak létrehozni. Másik fixa ideájuk az volt, hogy német anyanyelvű munkások nem tartozhatnak a szociáldemokrata párthoz, mert ott elmagyarosítják őket. „A Volksbundnak készen kell állnia arra, hogy ezeket a munkásokat a sorába fogadja, ha itt lesz az ideje.”¹³⁴ – írták. Harmadsorban a volksbundisták népiségüket, szociális elkötelezettségüket bizonyítani hivatott példákkal próbálták kifogni a szeptet a szociáldemokraták vitorlájából. További vádjuk volt a szociáldemokraták falu- és parasz ellenessége.

A szociáldemokraták a *Népszavában* cáfolták ezeket a vádakait. A nemzetiségi politika prominens képviselői Zentaival az élen rendszeresen hitet tettek a népek egyenjogúsága és önrendelkezése, a szomszéd népek békés egymás mellett élése, a különböző nemzetiségek békés együttélésének szükségessége, az ország demokratizálása és a szociális jogok érvényesítésének összefüggése mellett. 1943. március 6-án például a *Magyar és szerb* című szerkesztőségi glossza a nemzetiségek teljes egyenjogúságát valóra váltó, s azt a községek és vármegyék teljesen szabad önkormányzatán keresztül megvalósító kossuthi koncepciót, a soknemzetiségű, különböző nemzetiségű dolgozók összefogására épülő, a magyar államegységet és magyar államnyelvet megőrző Szent István-i Magyarország, valamint a dunai konföderáció rózsaszínű álmát vetítette az olvasó elé.¹³⁵ Azt a kossuthi koncepciót, amelyet „a szociáldemokrata párt elvileg és nagy vonalaiban magáévá tudna tenni”.¹³⁶ Külön érdemes kiemelni Zentai árnyalt megközelítését: nemcsak azt az állítást utasította vissza, hogy az SZDP faluellenes lenne,¹³⁷ de azt is fontosnak tartotta tisztázni, hogy a szociáldemokraták „nem faji alapon állnak”, továbbá: „ebben az országban jó néhány német él, aki nem követi a Volksbundot és a *Deutsche Zeitungot*”.¹³⁸ Abban a kérdésben pedig, hogy ki a nemzetellenes, továbbá „1919 ügyében a jövő dönt”.

1943 tavaszán Mónus Illés irányításával elkészült a Szociáldemokrata Párt új, gyakorlati programja, amely foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel is. Teljes jogegyenlőséget ígért valamennyi nemzetiségnek, a program 5. pontja pedig úgy fogalmazott: „... a túlnyomóan nemzeti kisebbségek által lakott területeken az illető kisebbség anyanyelvének a használatát... biztosítani kell.” A korábbi elképéléseknek megfelelően központi célkitűzés volt a jószomszédi viszony helyreállítása a szomszédos országokkal, és hosszú távon a dunai konföderáció megvalósítása. Figyelemre méltó, hogy a program vitájában Peyer csak annyit mondott: a nemzetiségi kérdésben kevesebbet kell mondani, nem szükséges taxatív felsorolást tartani.¹³⁹ Ennek ellenére voltak kiegészítési javaslatok: Malasits Géza például a magyar nyelv szupremáciájának fenntartása mellett foglalt állást. Hozzátette: hazánkban a nemzetiségek nem élnek zárt tömbben, mint pl. Svájcban, tehát szükség van államnyelvre.¹⁴⁰

A szociáldemokraták általában egységesek voltak a nem magyar anyanyelvet vallók védelmében. Ugyanakkor Tilkovszky Lóránt szerint rájuk is jellemző volt a leegyszerűsítő általánosítás a magyarországi németekkel szemben: „később súlyos következményekkel járó, durva leegyszerűsítés volt (s ettől a szociáldemokraták sem voltak mentesek), hogy kifejezetten hazaárulónak, a magyar állampolgárságra méltatlannak tekintették mindazokat a német anyanyelvűeket, akik magukat egyszersmind német nemzetiségűnek is vallották”.¹⁴¹ Ez részben igaz, de mint láttuk – például Zentai esetében – voltak a szociáldemokraták között is, akik a maga összetettségében helyesen értékelték a helyzetet, és fontosnak tartották leszögezni: nem minden német fasiszta.

(Ellentéték a németellenes erők körében) 1942 őszén, 1943 tavaszán a világháború menetében és a nemzetközi helyzet alakulásában jelentős változások következtek be. 1942 novemberében az angol-amerikai csapatok partra szálltak Észak-Afrikában, a Wehrmacht súlyos vereséget szenvedett Sztálingrádnál, a 2. magyar hadsereg pedig elpusztult Voronyezsnél. Megkezdődött a felkészülés a háború utánra, mindenki szövetségest keresett a németellenes táborban.

Az aktív német és nácibarát politikát folytató Bárdossy László 1942. márciusi lemondása után a nyugattal rokonszenvező Kállay Miklóstól azt várták – egyelőre hiába – a szociáldemokraták, hogy segíteni fogja őket a volksbundisták megfékezésében. Ehelyett az SS második toborzóakciója ellen a miniszterelnökség, a belügyminisztérium és nemzetvédelmi propagandaminisztérium támogatásával 1942 júniusában létrehozta az úgynevezett Hűségmozgalmat. Ez a kormánypártokhoz és a keresztény pártokhoz kötődő mozgalom nemcsak a Volksbundot és kommunistákat, de a szociáldemokratákat is ellenségének tekintette. Ezen túlmenően nemzetiségellenes is volt: az erőszakos asszimilációt, vagyis az elmagyarosodást, az anyanyelvi oktatásról való lemondást tette a hazához való hűség kritériumává. Ezzel megakadályozta annak lehetőségét, hogy a mozgalmat magukénak érezzék azok a németek, akik úgy voltak hűségesek a magyar hazához, hogy közben nemzetiségi jogaikhoz is ragaszkodtak. Általánossá vált a nézet: aki német nemzetiségűnek vallja magát, az hazaáruló.¹⁴²

A németellenes táborban az 1943. február 27-én Bethlen által alakított Magyar Társaskör, majd az ennek nyomába lépő Demokratikus Polgári Szövetség programja a parlamenti demokrácia mellett a feltétlen magántulajdonra épített társadalmi rendszer megvalósítását tűzte zászlajára. A Szövetség – mint írták – „szembefordul minden olyan párttörekvéssel és agitációval, amely a parlamentáris rendszer megszüntetése vagy a magántulajdonra felépített társadalmi rend megváltoztatására tör”.¹⁴³ Ez a pont talán még elfogadható lett volna a szociáldemokraták többsége számára. Az azonban már jóval kevés-

bé, hogy nem mondott le a magyar állam vezető szerepéről a Duna-medencében, és nem foglalkozott a magyarok és az országban élő nemzetiségek viszonyával. Nem beszélve arról, hogy kívánatosnak tartotta a törvényes magyar királyság megfelelő időpontban való helyreállítását. Ennek megfelelően a németellenes kormányparti és ellenzéki táborban nagy volt a bizalmatlanság a szociáldemokratákkal szemben. Még a szociáldemokratáknak az országos politikában való részvételéről is csupán feltételesen beszélt a program. A liberálisok és konzervatívok összességében véve elvetették a szociáldemokratákkal való összefogás lehetőségét.

(Az SZDP és az FKGP összefogása) A mind nagyobb befolyásra szert tevő szélsőjobboldallal szemben a szociáldemokrata párt döntő többsége a nyugatbarát, demokratikus pártokkal, és Kállay Miklós kormányra kerülése után már magával a kormánnyal való együttműködésben kereste a német birodalmi igényekkel szembeni fellépés lehetőségét. Ennek az irányzatnak Peyer Károly állt az élén, akinek a világháború második szakaszában legfőbb célja az anarchia megelőzése, a bolsevizmus elleni harc volt, amelyet az angolbarát, konzervatív polgárság és a reformista szociáldemokrácia összefogásával, hatalomra segítségével gondolt megvívni. A polgári ellenzék azonban elvetette ezt az opciót. Viszont volt egy komoly ellenzéki erő, amely másképp gondolkodott.

A szövetséges hatalmak előretörése, a tengelyhatalmak mind valószínűbb veresége nyomán megindult a „holnap Magyarországról” való gondolkodás a Független Kisgazdapártban is. Az 1943. május 27-én megválasztott új vezetőség új programot fogadott el. E szerint Magyarországot a háború után független, szabad, demokratikus államként kell újjászervezni, amely jó viszonyt tart fenn a környező kis államokkal. A kormányforma többpártrendszerű parlamentáris demokrácia lesz, az ország vezetésében a parasztság, a munkáság és az értelmiség képviselői is helyet kapnak. A felállítandó új kormány a kisgazdapárt és az SZDP politikai szövetségén és együttműködésén alapul. Ez a koncepció részben egybevágott a szociáldemokraták vezető, peyerista szárnyának elképzeléseivel.

A németellenes ellenzék népi szárnya Andorka Rudolf vezérőrnagy, volt madridi követ vezetésével 1943 tavaszán kezdett megszerveződni. Rendszeresen összejöttek és a Berlintől való elszakadás lehetőségeit mérlegelték. Majd létrejött a Magyar Együttműködés Bizottsága, melynek tagjai kezdetben a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt megbízottai voltak.¹⁴⁴ Nem sokkal később meg is született a kisgazdák és a legális munkáspárt politikai szövetsége, melynek megkötését maga Tildy Zoltán kezdeményezte, és 1943. augusztus elején nyilvánosságra is hozták.¹⁴⁵ Tervbe vették a Kállay-kormánnyal való együttműködést is: „a kormány nélkül semmit sem tehetünk, márpedig a kormány egy ujnyit sem akar tenni”. Ugyanakkor elutasítottak mindenfajta „forradalmi” célok alapján álló erővel – vagyis a kommunistákkal – való együttműködést. A Magyar Együttműködés Bizottsága nemzetiségi politikai programja Eötvös és Deák 1868-as törvényére hivatkozva vallotta: „egyik nemzetiségnek sem lehet több joga ebben az országban, mint bármely másiknak”. A Volksbunddal kapcsolatban pedig így fogalmaztak: „Egyik nemzetiség sem alkothat államot az államban, s nem fogadhat el politikai irányítást és anyagi támogatást külföldről. Ebből a szempontból sürgős revízió alá veendő a német Volksbund jelenlegi magyarországi helyzete és működése.”¹⁴⁶ 1943. szeptember 11-én az SZDP és az FKGP közös nyilatkozatot adott ki a háború folytatása ellen.

A Pécs környéki bányakörzetben, amikor Mecsekszabolcson a volksbundisták Pécs városát német városnak kiáltották ki, tiltakozó nagygyűlést szerveztek a szociáldemokraták.¹⁴⁷ Az SZDP vezetői pártgyűlések sorozatán próbálták népszerűsíteni a népek önmegrendelkezését, a magyarság tengelyhatalmaktól való függetlenségére, a párt kulturális

autonómia megteremtésére és szabad nyelvhasználatra irányuló nemzetiségi politikáját. 58 helységben tartottak tanfolyamot a szociáldemokrata pártvezetők, és agitációs kampányt indítottak a nemzetiségi kérdés ügyében.¹⁴⁸ Az SZDP kerületi szervezete abban bízott, a kormány belátja: „a nyilas és pángermán izgatás ellensúlyozásában egyedül a szociáldemokratákra támaszkodhat”.¹⁴⁹ Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztériuma a kolozsvári SZDP-szervezet által hozzá eljuttatott memorandum után folytatott vizsgálat eredményeként Észak-Erdélyben szabadabb szervezkedési lehetőséget biztosított a szociáldemokratáknak.¹⁵⁰ A Kolozsvárott november 7-én tartott gyűlésen Peyer Károly fellépett a nemzeti türelmetlenség ellen és védelmébe vette a kisgazdákkal kötött megállapodást. Szeder Ferenc pedig arra buzdította a helyi románokat, hogy ne költözzenek el, mert a magyar állami kerek kedvezőbb feltételeket biztosítanak a gyarapodáshoz. Közvetlenül a német megszállást megelőző napokban az SZDP Országos Nemzeti Kisebbségi Bizottsága memorandumban tiltakozott Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternél a nemzetiségek zaklatása és üldözése miatt, aki azonban erre nem is reagált – igaz, akkor már ideje sem volt rá.¹⁵¹

1944-ben a Bethlen–Chorin-csoport és a Rassay vezette liberális ellenzék a Demokratikus Polgári Szövetség létrehozásával megkísérelte felbomlasztani a kisgazda–szociáldemokrata együttműködést, és elszigetelni az SZDP-t. Ez a Kisgazdapártban heves vitát váltott ki: csatlakozzanak-e a Szövetséghez vagy sem. A kisgazda politikusok többsége az SZDP-vel való szövetség fenntartása mellett kívánt együttműködni Bethlenékkel. Nagy Ferenc és Varga Béla inkább a Bethlennel való együttműködést támogatta, Tildy és Bajcsy-Zsilinszky viszont ellene volt. Az SZDP részéről fel sem merült a gondolat, hogy a Demokratikus Polgári Szövetséghez csatlakozzanak. 1944 januárjától márciusáig folytak a viták. Sajnos, amikor 1943-ban eldőlt, hogy Magyarországon nem lesz angolszász partraszállás, lassan elkezdtek teret nyerni a bolsevik, moszkovita erők is. Zentai Vilmos szomorúan számolt be arról, hogy Kárpátalján és Felvidéken a népek Moszkva felé fordultak. Ami azonban ennél is katasztrofálisabb következményekkel járt, az az a tény volt, hogy a Szociáldemokrata Párton belül aktivizálódtak a „baloldali munkásegység”, vagyis a kommunisták hívei, nem is beszélve a pártba beépült titkos kommunistákról. Ezzel végképp elvész a németellenes demokratikus erők összefogásának a lehetősége. A sajnálatos megosztottság negatív következményei igazán a háború után éreztették hatásukat.¹⁵²

(A szociáldemokrácia hősei és mártírjai) A német megszállást (1944. március 19.) követően a Szociáldemokrata Párt törvényes működése megszűnt, a párt vezetőit, köztük a párt nemzetiség politikájának meghatározó személyiségeit: Peyer Károlyt, Malasits Gézát, Bechtler Pétert, Tolnai Józsefet koncentrációs táborba hurcolták. Jaross Andor, a Sztójay-kormány belügyminisztere 1944. március 28-án „állambiztonsági okokból” feloszlatta a Szociáldemokrata Pártot, nem mellesleg a Független Kisgazdapárttal együtt.¹⁵³

A szociáldemokraták közötti összetartás azonban ekkor is megmaradt, és erről Zentai is beszámol emlékirataiban. Mivel Magyarország német megszállása után a Sztójay-kormány további 17 000 fő kényszersorozására is engedélyt adott, a budai szociáldemokraták fő feladata ekkor már – önmaguk életének megvédésén kívül – a katonakötelesek elbujtása volt a német sorozás előtt. A budaörsi borospince hálózat labirintusaiban, a Kálvária-hegy oldalában ütöttek tanyát, és ott 1944 nyarán 50-70 szocdem elvtárs segítette egymásnak és másoknak átvészelni a vészterhes időket.¹⁵⁴

Aki ismeri Gábor Róbert kiváló, a közvélemény előtt nem eléggé ismert könyvét, az tudja, hogy a szociáldemokraták nem a kivárás politikáját folytatták, és hogy Kállay Miklós miniszterelnöksége idején – nem beszélve itt most az isztambuli és stockholmi diplomáciai útkeresésekről – nem egy esetben itthon, magyar földön is fontos együttműködés alakult ki

a németellenes kormánypárti erők és a szociáldemokraták között. Gábor Róbert beszámol arról, hogy Kállay 1942 tavaszán németellenes személyeket helyezett kulcspozícióba, köztük Kádár Gyula ezredest, akit a Vezérkari Főnökség nemzetvédelmi osztályának vezetőjévé nevezett ki. Az ő irányításával a Miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, Ullein-Reviczky Antal, Kállay bizalmas munkatársa, valamint a németek háborús vereségében biztos ifj. Horthy Miklós szoros kapcsolatot alakított ki a szociáldemokrata vezetők közül Peyer Károllyal, Szeder Ferencsel és Szakasits Árpáddal. Ennek az együttműködésnek lett az eredménye a Magyar Szabadság Rádió nevű titkos rádióadó beindítása 1942 augusztusában – először csak magyar, majd angol és spanyol nyelven is – a budaörsi repülőtér melletti Lanáriai-telepi repülőtér közelében. Főszerkesztője Makkai János, németellenes kormánypárti parlamenti képviselő, helyettese pedig a *Pesti Hírlap* szociáldemokrata újságírója, Pisky-Schmidt Frigyes lett. Számos szociáldemokrata vett részt a titkos rádió munkájában, és volt ott akkor, amikor a rádió megszervezte a Magyar Szabadság Mozgalmat. A rádió a német megszállás napján, 1944. március 19-én elnémult, Makkai Jánost letartóztatták. A Mozgalom azonban Pisky-Schmidt Frigyes vezetésével tovább harcolt az illegalitásban: röplapokat terjesztettek, hamis papírokat gyártottak az üldözötteknek, és 1944 októberében megjelent a Magyar Szabadság Mozgalom illegális lapjának első száma, a *Szabadság*. Kétheti rendszerességgel, karácsonyig tudták kinyomtatni. A lap kiadásának helye, a Nyugati pályaudvarral szemben lévő Klotild utcai Légrády nyomda vált a nyilasok ellen harcoló szociáldemokraták, az ún. Klotild-csoport fegyveres küzdelmének központjává. Egy nyilasok által végrehajtott rajtaütés nyomán halt mártírhalált karácsonykor a Klotild utcai tűzharcban a csoport vezetője, Stollár Béla újságíró és további 20 szociáldemokrata nyomdász.¹⁵⁵

A Pisky-Schmidt Frigyes vezette Magyar Szabadság Mozgalom, melynek Gábor Róbert mellett tagja volt többek között Szakasits György is, együttműködött ifj. Horthy Miklós és Szent-Iványi Domokos Magyar Függetlenségi Mozgalmával, a Teleki Pál Munkaközösség tagjaival, Csiesery-Rónay Istvánnal, Saláta Kálmánnal, Hám Tiborral és Jaczkó Pállal, és csatlakozott a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságához. Együtt hozták létre a nyilasok és a német csapatok ellen 1944 végén 1945 elején Budapesten fegyveresen harcoló Rákóczi-századot. December végén Verebes Ernő és Kossuth Béla vezetésével összezsaptak a nyilasokkal a Szentkirályi utcában, kézigránátokat dobtak német tankokra a Benczúr utcában és a Gundel étterem előtt, hamis visszavonulási parancsokat szerkesztettek és terjesztettek, a Duna-parton lelőtt, de életben maradt zsidókat mentettek.¹⁵⁶ A szociáldemokrata párt régi és megbízható tagja, már a Magyar Fronttal való együttműködés keretében rövid idő alatt 1200 budapesti munkást szervezett be a nyilasok és németek ellen harcoló alakulatokba, mígnem november végén egy tűzharcban ő maga is mártírhalált halt.¹⁵⁷ A harcokban számos szociáldemokrata halt mártírhalált, a bányász szakszervezeti vezető Jelinek Ferenc például Tatabányán,¹⁵⁸ a szintén szociáldemokrata Baranyai Tibor pedig megmentette Veres Péter életét.¹⁵⁹ De voltak más szociáldemokrata szervezetek is, amelyek szintén fegyverrel harcoltak a nácik és nyilasok ellen. Ilyen volt Bölcsházi Andor és Kisházi Ödön újpesti csoportja.¹⁶⁰ Mindez kiegészítendő azzal, hogy 1944 után a csepeli szociáldemokraták a Weiss Manfréd, az újpestiek a Tungstrom, a diósgyőriek a vasgyár gépeinek nagy részét megmentették.¹⁶¹

Igazat kell tehát adnunk Gábor Róbertnek, amikor így ír a magyar szociáldemokraták németellenes küzdelméről: „Voltak szociáldemokraták szép számmal, akik megtettek minden tőlük telhetőt, hogy a nemzetet eltérítsék a háború és az embertelenség útjáról, és akik szembeszálltak a hatalommal. A szociáldemokráciának voltak hősei, az ellenállás szószólói és cselekvői. És bőven voltak mártírjai.”¹⁶²

(*A magyarországi németek kitelepítése*) A háború után, akárcsak a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt is arra az álláspontra jutott, szemben a Kommunista Párttal és a Parasztpárttal, hogy a kollektív büntetés a németekkel szemben nem alkalmazható. Ezért nem a teljes németiség kitelepítését sürgették, hanem „a fasiszta németekét”. Ettől függetlenül, a németek kitelepítése olyan formában valósult meg, hogy az lényegében egyet jelentett a kollektív büntetéssel. Bibó István hiába állt ki – a katolikus és az evangélikus egyház támogatásával – 1945 májusában a német kitelepítés ellen, mondván: a zsidók deportálása után ezzel Magyarország újabb erkölcsi vereséget szenved, Csehszlovákia pedig jogcímet kap az ottani magyarok eltávolítására.¹⁶³

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. szeptember 20-án rendelte el, majd a magyar hatóságok 1946 januárjában kezdték meg a magyarországi németek kitelepítését. A kitelepítések okaként – minden rendeletben – a német nemzetiség (ritkábban az anyanyelv) bevallása szerepelt. Az alaprendelet elvben minden német kitelepítéséről intézkedett, hiszen csak úgy lehetett volna eleget tenni a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 400-450.000 fős előírásának (az 1941-es népszámlálás alapján – Csonka-Magyarországra átszámítva – a svábok kitelepítése nemzetiség szerint 303.419 főt, anyanyelv szerint 477.057 főt érinthetett). A kitelepítési listára elsősorban azok kerültek fel, akik az 1941. évi népszámláláson német nemzetiségűnek vallották magukat, vagy tagjai voltak a Volksbundnak, illetve valamilyen német fegyveres alakulatnak. A kitelepítés előkészítésekor 274.768 német nemzetiségűt, 192.210 német anyanyelvűt, 92.910 volksbundistát, 111.857 SS- és Wehrmacht szolgálatost, 50.169 németre változtatót és önként jelentkezett kitelepülőt vettek névjegyzékbe.

A Földművelési Minisztérium 1950. március 13-i összegzése szerint a második világháború után két hullámban 183.085 német ajkú magyar állampolgárt telepítettek ki.¹⁶⁴ Az első szakaszban kitelepítettek egyébként Németország amerikai megszállási övezetébe kerültek, ők körülbelül 136 ezren voltak. Az ördögi „tervet” tehát először csak részben sikerült teljesíteni. Ezért 1947 tavaszától újabb német csoportokat (több mint 50 ezer főt) telepítettek ki, de már Németország szovjet megszállási övezetébe. Volt egy megállapodás az SZDP és a Kommunista Párt között, hogy a két párthoz tartozó, valamint a valamelyik szakszervezeti tagjaként nyilvántartott német nemzetiségűeket nem telepítik ki.¹⁶⁵ Zentai – aki Bechtler Péterrel együtt tanúja volt a „nagy zabrálásnak,”¹⁶⁶ mélységes csalódottságát fejezi ki amiatt, hogy a kommunisták nem tartották be az egyezséget. Az első periódusban ugyan sikerült még töröltetni a szociáldemokraták többségét a listáról. A SZEB azonban elégedetlen volt a még 1946-ban jobbra az amerikai zónába kitelepített körülbelül 136 ezres létszámmal, hiszen az 1941-es népszámlálás alapján ennek többszöröse volt azoknak a magyarországi lakosoknak a száma, akik vagy német anyanyelvűnek vagy német nemzetiségűnek vallották magukat. Márpedig a potsdami egyezmény a teljes németiség kitelepítését írta elő. Így azután a magyar hatóságok új tervet készítettek, melyet Rajk László terjesztett a kormány elé. Zentai Vilmos, aki ekkor honvédelmi államtitkár volt, ellene szavazott, mégis végrehajtották a kitelepítés új tervét. Zentai mélységes csalódottsággal írja emlékirataiban, hogy ebben a második, 1947-es kitelepítési hullámban már zömmel szociáldemokrata és szakszervezeti tag német munkásokat telepítettek ki,¹⁶⁷ ráadásul a szovjet zónába.

Így azután a második világháború után és a magyar állam összeomlása nyomán a korábbi szociáldemokrata nemzetiségi politika egyik célja nem valósulhatott meg: nem sikerült megtartani a magyar többségű településeket sem, a kölcsönös kényszer-kitelepítések nyomán új sérelmek születtek, nem lett semmi a Duna-völgyi népek

jó szomszédsgai viszonyából (nem is beszélve a „konföderációról”), a nemzeti kisebbségi jogok – köztük a hazánkban maradt igen csekély létszámú németeké – pedig a szovjet befolyási övezet egyetlen tagországában sem érvényesülhettek, csakúgy, mint általában az emberi jogok.

JEGYZETEK

- 1 Idézi: SCHLETT István: A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig, Budapest, Gondolat, 1982. 90.
- 2 A magyar szociáldemokrácia kézikönyve... *i. m.* 394.
- 3 *Uo.* 369–370.
- 4 *Uo.* 381–383.
- 5 ZENTAI (Zuschlag) Vilmos: Emlékiratok, kézirat, 85.
- 6 A magyar szociáldemokrácia kézikönyve... *i. m.* 395–396.
- 7 *Uo.* 388–389.
- 8 *Uo.* 361–362.
- 9 *Uo.* 403–405.
- 10 *Uo.* 354.
- 11 Varga Lajos: Viták és ellentétek az MSZDP 1900-ban történt szakadásának előestéjén (In: Párttörténeti Közlemények, 1983. december, 8.
- 12 A magyar szociáldemokrácia kézikönyve... *i. m.* 485–487.
- 13 ZALAI Katalin: Fondismertető (In: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szociáldemokrata Párt iratainak repertórium 1890–1948*, (szerk.: Horváth Julianna, Szabó Éva és Zalai Katalin) Napvilág Kiadó, é. n. 13–42.)
- 14 *Uo.*
- 15 *Uo.* 25.
- 16 A magyar szociáldemokrácia kézikönyve... *i. m.* 349–350.
- 17 Varga Lajos: Viták és ellentétek az MSZDP 1900-ban történt szakadásának előestéjén (In: Párttörténeti Közlemények, 1983. december, 8–9.
- 18 A magyar szociáldemokrácia kézikönyve, (Szerk.: Varga Lajos) Napvilág kiadó, 1999. (384–385.)
- 19 ZALAI Katalin: *i. m.* 32.
- 20 ZENTAI: *i. m.* 82.
- 21 *Uo.*
- 22 *Uo.*
- 23 *Uo.* 86.
- 24 *Uo.* 84.
- 25 *Uo.* 86.
- 26 VARGA Lajos: Viták és ellentétek az MSZDP 1900-ban történt szakadásának előestéjén (In: Párttörténeti Közlemények, 1983. december, 35.
- 27 TILKOVSKY, Lóránt: A magyarországi szociáldemokrácia és a nemzeti problematika a két világháború között (In: *Múltunk*, 1994. 1–2.) 141–143.
- 28 *Uo.* 143.
- 29 *Uo.*
- 30 *Uo.* 144.
- 31 *Uo.* 145.
- 32 Idézi: TILKOVSKY, Lóránt: A magyarországi szociáldemokrácia és a nemzeti problematika... *i. m.* 144.
- 33 ZENTAI: *i. m.* 87.
- 34 *Uo.*
- 35 https://hu.wikipedia.org/wiki/Trianoni_b%C3%A9keszerz%C5%91d%C3%A9s
- 36 ZENTAI: *i. m.* 88.
- 37 *Uo.* 87.
- 38 TILKOVSKY Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében (In: *Párttörténeti Közlemények*, 1982. 4.) 69.
- 39 *Uo.* 65.
- 40 ZALAI Katalin: *i. m.* 32.
- 41 A Német Titkárság iratai között szerepel 1928. január 3-i keltezéssel, Bechtler Péter aláírásával a német Landeskomité meghívója az asztalos szakszervezet Népszínház utca 16. alatt található székházába a magyarországi német szociáldemokraták országos konferenciájára. Napirenden szerepelt 1. A német Landeskomité jelentése előadó Bechtler Péter elvtárs 2. Politikai és gazdasági helyzet. Előadó: Malasits Géza 3. Szervezeti kérdések: Zuschlag Vilhelm 4. Önkormányzati politika: Nikolaus Kertész.
- 42 TILKOVSKY Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében... *i. m.* 78.
- 43 *Uo.*
- 44 *Uo.* 65.
- 45 TILKOVSKY, Lóránt: A magyarországi szociáldemokrácia és a nemzeti problematika... *i. m.* 119.
- 46 TILKOVSKY Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében... *i. m.* 68.
- 47 *Uo.* 96.
- 48 ZENTAI: *i. m.* 124.
- 49 *Uo.* 111.
- 50 *Uo.*
- 51 TILKOVSKY Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében... *i. m.* 65.
- 52 *Uo.* 99.
- 53 *Uo.* 99–100.

- 54 *Uo.* 74.
- 55 *Uo.* 67.
- 56 *Uo.* 71.
- 57 ZENTAI: *i. m.* 92.
- 58 A soroksári Knaller Győző korábban a Peidl-kormány nemzetiségügyi minisztere volt, majd ő lett a Német Bizottság első titkára, 1927-ig, amikor betegsége, majd nem sokkal később bekövetkező halála miatt a Német Titkárságban Bechtler Péter, míg az Országgyűlésben Malasits Géza vette át tőle ezt a szerepet.
- 59 ZENTAI: *i. m.* 93.
- 60 TILKOVSKY, Lóránt: A magyarországi szociáldemokrácia és a nemzeti problematika... *i. m.* 145. Az MSZDP parlamenti frakciója 1923. december 18-i ülésének jegyzőkönyvét PIL 658. f. 3.cs.1.ő.e.
- 61 TILKOVSKY, Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében... *i. m.* 84.
- 62 *Uo.* 103.
- 63 *Uo.* 68.
- 64 *Uo.* 73.
- 65 *Uo.* 65.
- 66 *Uo.* 73.
- 67 *Uo.* 84.
- 68 *Uo.* 92.
- 69 *Uo.* 97.
- 70 *Uo.* 88.
- 71 TILKOVSKY, Lóránt: A magyarországi szociáldemokrácia és a nemzeti problematika... *i. m.* 146.
- 72 *Uo.* 147.
- 73 TILKOVSKY, Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében... *i. m.* 98.
- 74 *Uo.*
- 75 *Uo.* 99.
- 76 TILKOVSKY, Lóránt: A magyarországi szociáldemokrácia és a nemzeti problematika... *i. m.* 148.
- 77 TILKOVSKY, Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében... *i. m.* 93.
- 78 *Uo.* 97.
- 79 TILKOVSKY, Lóránt: A magyarországi szociáldemokrácia és a nemzeti problematika... *i. m.* 145.
- 80 *Uo.* 148.
- 81 *Uo.*
- 82 *Uo.* 147.
- 83 *Uo.* 146.
- 84 *Uo.* 148.
- 85 *Uo.* 147.
- 86 *Uo.* 145.
- 87 TILKOVSKY, Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében... *i. m.* 94.
- 88 *Uo.*
- 89 *Uo.*
- 90 *Uo.* 103.
- 91 *Uo.* 94.
- 92 *Uo.* 89.
- 93 *Uo.*
- 94 ZENTAI: *i. m.* 99.
- 95 *Uo.* 101.
- 96 *Uo.*
- 97 *Uo.* 103.
- 98 Buchinger mondta: „a Volksbund a németek ötödik hadoszlopa”.
- 99 TILKOVSKY, Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében... *i. m.* 106–107.
- 100 TILKOVSKY, Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon a második világháború időszakában (In: Párttörténeti Közlemények, 1983. 4.) 63–64.
- 101 TILKOVSKY, Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés... *i. m.* 65.
- 102 *Uo.* 48.
- 103 *Uo.* 45.
- 104 *Uo.* 46.
- 105 *Uo.* 48.
- 106 *Uo.*
- 107 ZENTAI: „A német nyelvű szociáldemokraták céljai és követelése Magyarországon”.
- 108 *Uo.* 49.
- 109 *Uo.* 63.
- 110 *Uo.* 57.
- 111 *Uo.* 53.
- 112 *Uo.* 46.
- 113 *Uo.* 58.
- 114 *Uo.* 64.
- 115 *Uo.* 58.
- 116 *Uo.* 51.
- 117 *Uo.* 55.
- 118 *Uo.* 58.
- 119 *Uo.* 45.
- 120 Közülük körülbelül 100 ezer főt 1945-ig besoroztak a német hadseregbe, 1944–45-ben pedig további körülbelül 190 ezer fő menekült el Németországba.
- 121 TILKOVSKY, Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés... *i. m.* 61.
- 122 *Uo.* 63.
- 123 *Uo.*
- 124 *Uo.* 78.
- 125 *Uo.* 66.
- 126 *Uo.*
- 127 *Uo.* 66–67.
- 128 „uralkodó nép”
- 129 TILKOVSKY, Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés... *i. m.* 67.
- 130 *Uo.* 70.
- 131 *Uo.* 79.
- 132 *Uo.* 70.
- 133 *Uo.*
- 134 *Uo.* 73.
- 135 *Uo.* 68.
- 136 *Uo.* 69.
- 137 *Uo.* 67.
- 138 *Uo.* 72.

- 139 *Uo.* 74.
 140 *Uo.* 74–75.
 141 *Uo.* 59.
 142 *Uo.* 65.
 143 L. NAGY Zsuzsa: A Polgári Demokratikus Szövetség, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/88-04/ch14.html>
 144 TILKOVSKY, Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés... *i. m.* 77.
 145 VIDA István: Fejezetek a Független Kisgazdapárt Történetéből (1930–1956): http://real-d.mtak.hu/823/1/Vida_2001_1.pdf, 108.
 146 *PI Arch.* 658. f. 5/250. A Magyar Együttműködés Bizottságának programja. Idézi: TILKOVSKY, Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés... *i. m.* 77.
 147 ZENTAI: *i. m.* 123–124.
 148 TILKOVSKY, Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés... *i. m.* 78.
 149 *Uo.* 63.
 150 *Uo.* 78.
 151 *Uo.* 80.
 152 Ld. L. NAGY Zsuzsa: A Demokratikus Polgári Szövetség, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/88-04/ch14.html>
 153 TILKOVSKY, Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés... *i. m.* 80.
 154 ZENTAI: *i. m.* 128.
 155 GÁBOR Róbert: Az igazi szociáldemokrácia (Küzdelem a fasizmus és kommunizmus ellen) (1944–1948), Századvég Kiadó, 1998. 41–43.
 156 *Uo.* 44.
 157 *Uo.* 46.
 158 *Uo.* 45.
 159 *Uo.*
 160 *Uo.* 44.
 161 *Uo.* 41.
 162 *Uo.* 45.
 163 NIEDERHAUSER Emil: A németiség nehez útja. (In: *Regio . Kisebbség, politika, társadalom* 1998. 9. évf. 2. sz.) <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00032/pdf/13.pdf>
 164 <http://www.rieth.hu/Gyermekkor/Volksbund.htm>
 165 ZENTAI: *i. m.* 131.
 166 *Uo.* 133.
 167 *Uo.* 144.

